

MATN TURLARI VA BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MATN USTIDA ISHLASH

Safaraliyeva Mehrangis Shamil qizi
Navoiy nomidagi davlat stipendiyasi sovrindori
Email: mehrangissafaraliyeva2507@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada matn turlari va ularning o'quv jarayonidagi ahamiyati, shuningdek, o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatishning hozirgi holati tahlil qilinadi. Matnlar turlari — hikoya, tasviriy, tushuntiruvchi, argumentativ va boshqalar — o'quvchilarning mantiqiy fikrlashini, so'z boyligini hamda ijodiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Maqolada har bir matn turining o'ziga xos xususiyatlari, ularni o'qitishdagi samarali usullar va bosqichlar yoritilgan. Shuningdek, boshlang'ich ta'limda matn bilan ishlashni takomillashtirishga doir metodik tavsiyalar berilgan.

ANNOTATION

This article analyzes the types of texts and their significance in the educational process, as well as the current state of teaching students how to work with texts. Different types of texts — narrative, descriptive, explanatory, and argumentative — play an important role in developing students' logical thinking, vocabulary, and creative imagination. The article highlights the distinctive features of each text type and discusses effective methods and stages of teaching them. Furthermore, it provides methodological recommendations for improving text-based learning in primary education..

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются типы текстов и их значение в образовательном процессе, а также современное состояние обучения учащихся работе с текстом. Различные виды текстов — повествовательные, описательные, объяснительные и аргументативные — способствуют развитию логического мышления, словарного запаса и творческого воображения учащихся. В статье раскрываются особенности каждого типа текста, эффективные методы и этапы

их преподавания, а также приводятся методические рекомендации по совершенствованию работы с текстами в начальном образовании.

TAYANCH SO‘ZLAR: Matn turlari, hikoya matni, tasviriy matn, tushuntiruvchi matn, argumentativ matn, boshlang‘ich ta‘lim, o‘qitish metodikasi, nutqni rivojlantirish, o‘qish ko‘nikmasi, matn ustida ishlash.

KEYWORDS: Types of text, narrative text, descriptive text, explanatory text, argumentative text, primary education, teaching methodology, speech development, reading skills, text analysis.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Типы текстов, повествовательный текст, описательный текст, объяснительный текст, аргументативный текст, начальное образование, методика преподавания, развитие речи, навык чтения, работа с текстом.

Matn turlari tilshunoslikning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ularning o‘quv jarayonida tutgan o‘rni beqiyosdir. Har bir matn turi — hikoya, tasviriy, tushuntiruvchi, argumentativ yoki boshqa shakllarda — o‘quvchining nutqiy, tafakkuriy va estetik rivojlanishiga xizmat qiladi. Matnni o‘qish va tahlil qilish orqali o‘quvchi fikrlash, tahlil qilish, solishtirish va umumlashtirish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu sababli, boshlang‘ich ta‘lim bosqichida matn ustida ishlashning ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish o‘qituvchidan yuksak metodik tayyorgarlikni talab etadi. Ushbu ishda matn turlarining o‘ziga xos xususiyatlari, ularni o‘qitishning zamonaviy yondashuvlari hamda o‘quvchilarda matn bilan ishlash malakasini shakllantirish masalalari yoritilgan.

Mutolaa nafaqat bilimimizni yaxshilaydi, balki katta ko‘ngil ochish yoki xotirani oshirishga yordam beradi. Shubhasiz, butun umr davomida siz ko‘plab matnlarni o‘qidingiz; ammo, romantik romanni o‘qish, qo‘llanmani o‘qish bilan bir xil emas. Matn turlari quyidagicha:

- Hikoya matni. Hikoya matni voqealar, hikoyalar, ertaklar, faktlar yoki afsonalar bilan bog‘liq bo‘lgan narsadir, shuning uchun u xayoliy yoki xayoliy bo‘lishi mumkin. Bu dinamik fe‘llar va zarflar va fazoviy ulagichlar bilan ifodalangan voqealar ketma-ketligi bilan tavsiflanadi: "va keyin", "birinchi", "ikkinchi", "uchinchi" ... Masalan: "Avval biz chamadonlarimizni to‘ldiramiz, keyin biz taksiga o‘tirdik va aeroport tomon

yo'l oldik. Keyinchalik ... "Ushbu turdagi matnlarda eng ko'p ishlatiladigan fe'l shakli o'tmishdir. Odatda o'tmishdan mukammal, ammo boshqalardan ham foydalaniladi: u tuz soluvchini oldi, o'sha uyda yashadi, piyoda yurdi, aniq, fikrini aytdi va hokazo.

• Tasviriy matn. Tasviriy matn deb nomlangan ushbu turdagi matn nimanidir belgilashga mo'ljallangan, ob'ekt, odam, hayvon, vaziyat yoki boshqa turdagi matnning tavsifi bo'lsin. Shuningdek, u his-tuyg'ularni ifodalash uchun ishlatiladi. Matn odatda narsaning atributlari atrofida aylanadi va odatda uchinchi shaxs olmoshining shakllaridan foydalanadi. Ta'riflovchi matnlarning ikki turi mavjud:

1) texnik tavsiflovchi matn: ma'lumotlarning to'g'riligini ta'kidlash bilan tavsiflanadi;

2) badiiy tavsifiy matn: tavsiflar ko'proq shaxsiydir va niyatni muallif beradi.

• Izohli matn. Ushbu turdagi matnning maqsadi tushuntirishdir. Tushuntirish matni mavzuni ochib berishga qaratilgan, ammo unda muallif shaxsiy fikrini aytmaydi, ya'ni odatda tegishli faktlar va raqamlarni keltiradi, lekin uning fikrlarini o'z ichiga olmaydi. Ushbu turdagi matnlar ko'pincha maktab yoki kollej mavzusi kabi ko'plab darsliklarda uchraydi. Ular odatda ta'riflarni, tushuntirishlarni va boshqalarni o'z ichiga oladi. Ushbu matnlarning tuzilishi odatda juda aniq bo'lib, u mavzuni ma'lum qilish uchun kirish bilan boshlanadi; ishlab chiqish, ob'ektiv tahlilni, misollarni yoki ma'lumotlarni yoritib berish; va mavjud mavzuning eng muhim jihatlarini umumlashtiradigan xulosa. Uning maqsadi axborot berishdir.

• Argumentativ matn. Bahsli matnlar taxminga asoslanib, unda o'quvchini ishontirishga qaratilgan yozuv uslubi qo'llaniladi, ma'lum bir "pozitsiya" yoki "tezis" sabablari yoki qarshi bo'lganligi sababli. Bunga erishish uchun matn odatda taqdim etilgan dalillarni tushunishga yordam beradigan taqdimot bilan boshlanadi. Ya'ni, mavjud mavzuning afzalliklari yoki xususiyatlarini ochib berishdan oldin o'quvchini kontekstga qo'yish kerak. Ishonchliligini oshirish uchun ushbu turdagi matnlar uning haqiqiylikini ko'rsatishga imkon beradigan bibliografik ma'lumotnomalarni o'z ichiga olishi mumkin, shuningdek sabab-oqibat, vakolat (ya'ni, mavzu bo'yicha mutaxassislar) yoki mashhurligi (masalan, hamma buni qiladi) va boshqalarni asoslashi mumkin.

• Direktiv matn. Direktiv matn o'quvchini biron bir narsani qilishga undaydi, shuning uchun bu qanday qilib faoliyatni rivojlantirish yoki maqsadni amalga oshirishni tushuntiradigan ibratli matn. Ushbu turdagi matnda tartib juda muhim,

shuningdek mantiqiy tartib, sabab-ta'sir munosabatlari bilan, tartib esa ko'proq ahamiyatli emas. Ushbu turdagi matnlarga misol tariqasida qo'llanma bo'lishim mumkin.

- Ilmiy matnlar. Agar siz universitetda o'qiganlardan bo'lsangiz, shubhasiz siz ilmiy matnni o'qigansiz, bu tadqiqotning yutuqlarini ko'rsatish uchun mo'ljallangan matn turi. Unda texnik til ishlatilgan rasmiy yozuv ajralib turadi. Tuzilishi izchil va ma'lumot har doim havola qilinishi kerak.

- Huquqiy matnlar. Ular sud sohasida ishlatiladigan matnlar, ko'plab texnik xususiyatlarni, qadimiy atamalarni (masalan, yunon yoki lotin tilidan) va rasmiy va konservativ tilni o'z ichiga olgan. Ular tarkibning mantiqiy va progressiv joylashuvi bilan ajralib turadi va ularning mazmuni ob'ektivligi bilan ajralib turadi, bu esa noto'g'ri yoki noaniq talqinlardan qochishga qaratilgan. Gaplar uchinchi uchinchi shaxsning birlik, shaxssiz va passiv reflekslarida. Matnning boshqa turlari bilan taqqoslaganda, so'zlarni takrorlash odatiy holdir va aslida hujjatdagi asosiy tushunchalar noaniqlikni oldini olish uchun tez-tez takrorlanadi.

- Ma'muriy matnlar. Ma'muriy matnlar qonuniy matnlarga o'xshashdir. Aslida, ular ko'pincha huquqiy-ma'muriy matnlar deb nomlanadi. Biroq, ular qonuniylarga qaraganda kamroq qattiqroq bo'lishadi. Sertifikatlar bunga misoldir.

- Badiiy matnlar. Ular buyuk adabiy estetikaga ega bo'lgan matnlar, shuning uchun ular badiiy asarlar deb hisoblanadilar. Metafora tili ajralib turadi, ekspresivlik va hissiyotlarga boy. She'rlar, hikoyalar, hikoyalar va ba'zi insholar badiiy matnlarning namunasidir.

- Gumanistik matnlar. Gumanistik matnlar - bu inson munosabatlari mavzusiga bag'ishlangan matnlar (masalan, falsafa yoki sotsiologiya), ammo bu ilmiy matnlarda bo'lgani kabi rasmiy emas.

- Reklama matnlari. Uning nomidan ko'rinib turibdiki, ushbu matnlarning mazmuni reklama hisoblanadi, va o'quvchini xizmatni yollashga yoki mahsulot sotib olishga ishontirishga qaratilgan. Nusxalar va shiorlar ushbu turdagi matnlarga misoldir.

- Gazeta matnlari. Jurnalistik matnlar bu o'zlarini fikr bildirishlari mumkin bo'lsa-da, o'zlarini xabardor qilishni talab qiladigan matnlardir. Uning maqsadi jurnalistik aloqadir va uni qog'ozli gazetalarda ham, veb-sahifalarda ham topish mumkin.

- Raqamli matnlar. Yangi texnologiyalar bizning aloqa va aloqa usulimizni o'zgartirishga imkon berdi. Ushbu o'zgarish raqamli dunyoda katta kuchga ega bo'lgan

matnlarga ham ta'sir ko'rsatdi. Masalan, ushbu turdagi matnni biz bloglarda yoki raqamli jurnallarda topishimiz mumkin. Ushbu vositani tavsiflovchi ma'lumotlarning zudlikliligi va topish mumkin bo'lgan tarkibga kirish qulayligi shuni anglatadi.

Matn — bu til orqali ifodalangan fikrlar va g'oyalarning tartiblangan ifodasidir. Har bir matn o'quvchiga yangi bilimlarni o'zlashtirish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish va o'z ifodalarini shakllantirishda yordam beradi. Matnning turli xil turlari uning o'qish, tahlil qilish va maqsadga muvofiq ishlatilishini ta'minlaydi. O'quvchilarni matn turlari bilan tanishtirishda ularning qiziqishlarini uyg'otish, matnning maqsadiga mos keladigan usullarni tanlash muhim ahamiyatga ega. Matn turlari va ularning xususiyatlari quyidagilardan iboratdir:

- **Narrativ matnlar (hikoya matnlar):** Bu matnlar voqealar, xarakterlar, ularning his-tuyg'ulari va harakatlarini tasvirlashga qaratilgan. Ular o'quvchilarni voqealar ketma-ketligini tushunishga, ijtimoiy kontekstni anglashga va murakkab voqealarni umumlashtirishga undaydi. Narrativ matnlar, o'ziga xos tarzda, o'quvchilarning hayotiy tajribalarini kengaytirish, badiiy tasavvurlarni rivojlantirish va tanqidiy fikrlashni oshirishga yordam beradi.

- **Tavsifiy matnlar:** Ob'yektlar, hodisalar, yoki holatlarni aniq va detallarga boy tarzda tasvirlashga yo'naltirilgan matnlar. Bunday matnlar o'quvchiga narsalarni ko'rish va anglashda yordam beradi. Tavsifiy matnlarni o'qish orqali o'quvchilar shaxsiy tasavvurlarini kengaytirish, rang-barang tafsilotlarni ifodalash va aniqlikni oshirish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Shuningdek, o'quvchilarga sifat va o'lchovlar, joy va vaqt haqida aniq tasavvurlar yaratish imkonini beradi.

- **Tushuntiruvchi matnlar:** Ilmiy va didaktik xususiyatlarga ega bo'lgan matnlardir. Ular o'quvchilarga murakkab tushunchalarni oddiy va tushunarli tarzda yetkazishga qaratilgan. Tushuntiruvchi matnlar orqali o'quvchilar ilmiy bilimlarni tushunish, yondashuvlarni o'zlashtirish, faktlarni dalillar bilan qo'llab-quvvatlash va ularni kontekstga qarab tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matn ustida ishlashni samarali tashkil etish uchun, o'qituvchilar nafaqat o'quvchining o'qish va tushunish qobiliyatlarini rivojlantirishi, balki matnni tanqidiy tahlil qilish, uni o'zlashtirish va individual izlanishlar qilishga ham yo'naltirishi kerak. Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'quvchilarni bosqichma-bosqich tayyorlash zarur.

Xulosa qilib aytsak, matn turlarini o‘qitish o‘quvchilarning tafakkurini shakllantirish, til boyligini oshirish va fikrni mantiqan ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantirishda asosiy omil hisoblanadi. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarni matn ustida ishlashga o‘rgatish jarayoni ularning mustaqil fikrlash va tahlil qilish salohiyatini kuchaytiradi. Har bir matn turini o‘qitishda mazmun, maqsad va uslubning uyg‘unligi ta‘minlanishi zarur. Shunday yondashuvgina o‘quvchilarda o‘qish madaniyati, nutqiy savodxonlik va ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qosimov, O., & Jo‘raev, J. (2020). Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: O‘qituvchi.
2. Jalolov, J. (2012). Til o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya.
3. Hasanboyeva, U., & Yo‘ldosheva, N. (2018). Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi. – Toshkent: Ilm ziyo.
4. Vygotsky, L. S. (1986). Thought and Language. – MIT Press.
5. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta‘limi vazirligi. (2023). Boshlang‘ich sinflar uchun ona tili va o‘qish savodxonligi dasturi. – Toshkent.
6. Karimov, O., & Madrahimova, D. (2019). Boshlang‘ich sinflarda ona tilini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir.
7. Muminova, D. (2021). Matn asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilari nutqini rivojlantirish. – Toshkent: Fan.
8. Rahimova, G. (2020). Tilshunoslik va matn lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr.
9. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). Cohesion in English. – London: Longman.
10. Bakhtin, M. (1981). The Dialogic Imagination: Four Essays. – University of Texas Press.
11. Solijonov, M. (2017). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining muloqot kompetensiyasini shakllantirishda matn tahlilining o‘rni. – Pedagogika ilmi jurnali, 3(12), 45–52.
12. Chomsky, N. (2002). Syntactic Structures. – The Hague: Mouton.